

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ (на матеріалі дитячих оповідань В. Винниченка)

У статті розглядаються принципи і засоби зображення характерів героїв дитячих оповідань Володимира Винниченка, що склали збірку "Намисто" (1924). Основна увага приділяється розкриттю психології героїв портретними засобами. Ключові поняття: психологізм, портрет, художня деталь.

Відхід від етнографічно-побутового осягнення дійсності був визначальним для дискурсу української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Серед активних реформаторів рідного мистецтва слова одне з визначальних місць належить Володимирі Винниченку.

Протягом останнього десятиліття до його творчого доробку дослідники зверталися досить активно. У поле зору неодноразово потрапляла й дитяча проза письменника. Назвати "дитячий" блок творів визначальним для митця було б, звичайно, перебільшенням, але й називати його "периферійним" не має підстав. Щирість, глибина осмислення дитячого світу, висока мистецька техніка ставлять твори В. Винниченка про дітей в один ряд із доробком визнаних майстрів жанру: М. Коцюбинського, С. Васильченка, Б. Грінченка, В. Стефаніка. До того ж, саме тексти для дітей були одним із "факторів зросту" української літератури, переходу її у фазу активного психологізму. Л. Мацевко цілком слушно стверджує, що "художній психологізм становить основу естетики того часу і дає простір для самореалізації письменника, для мистецького декларування власної філософсько-світоглядної концепції" [1:12].

Стиль літератури нової доби визначало прагнення тонко ("нюансово") відтворити психологію персонажів. В. Винниченко чітко усвідомлював цю тенденцію. Його оповідання підпадають під визначення творів психологічного типу, оскільки "матеріалом для змісту є те, що обертається всередині впливів людської свідомості, наприклад, життєвий досвід, зворушеність переживань, страждання, людська доля взагалі – все, що звичайній свідомості відоме або принаймні є для неї можливим" [2:96].

Виходячи зі сказаного та орієнтуючись на праці М. Жулинського, В. Панченка, О. Гнідан, Л. Дем'янівської, С. Михиди, Л. Мацевко та інших дослідників, можемо вписати психологізм дитячої творчості письменника у ширшу систему уявлень про українську літературу початку ХХ століття, висвітлити суттєві грані творчого стилю В. Винниченка як автора дитячих оповідань, зокрема ті, що стосуються художнього портретування персонажів.

Індивідуальна неповторність зображених дитячих типів цілком суголосна з новими принципами естетичного освоєння світу й художніми структурами, які утверджувалися в українській літературі на початку ХХ ст. Оповідання про дітей відзначаються гостросюжетністю, вони яскраво-барвисті за своєю художньою природою, мають надзвичайну пластичність, дозволяють говорити про зримість зображуваного, глибоке проникнення в дитячу психологію. Вражає розмаїтість характерів маленьких героїв.

Складний дитячий світ виразно представлено в оповіданнях "Голота", "Кумедія з Костем", "Федько-халамидник", а також у циклі "глибоко-поетичних психологічних малюнків-оповідань на теми народних пісень, що склали збірку "Намисто" (1921-1928)" [3:59].

Твори Винниченка для дітей прикметні постановкою важливих питань морального характеру і проникненням у найскладніші порухи дитячої душі. Його оповідання відзначаються простотою й стрункістю побудови, лаконізмом. Увага письменника концентрується на внутрішньому житті персонажів, показаному в розвитку.

Винниченкове вміння "читати людські душі", передбачало майстерне відображення внутрішнього через його зовнішні вияви.

Його ставлення до портретів своїх персонажів було винятково уважним, що засвідчено вже у "Красі і силі", де молодий прозаїк кепкував над народницькою поетикою І. Нечуя-Левицького, протиставляючи їй мистецтво психологічного портрета. У самого Винниченка, як стверджує С. Погорілий, "портрет живого, кожний раз іншого, неповторного героя, індивідуальності з виразними психологічними рисами та глибокими внутрішніми переживаннями" [4:5].

Цікавими в цьому сенсі є оповідання "Федько-халамидник" та "Кумедія з Костем". У них чітко простежуються два плани: подієвий і психологічний.

В оповіданні "Федько-халамидник" зовнішній портрет Федька представлений лише кількома штрихами: "руки в кишені, картуз набакир", "чуб стирчком, очі хутко бігають", "кожушок його весь мокрий", "чобітки аж порижіли од води", "шапка в болоті". Головна ж увага зосереджена на розкритті внутрішньої суті героя, на його голосі, інтонаціях, мові, роздумах, вчинках. Душевні порухи Федька, його неординарна вдача підкреслюються авторськими характеристиками: "вигляд у нього гордий", "очі аж горять", "жилаве, чортове хлопча".

Автор зосереджує увагу на поведінці Федька, чесного й чуйного хлопчика. Серце його сповнене добротою, органічним бажанням допомогти, відповідальністю за чуже життя.

Федькові контрастує в оповіданні Толя. Протиставлення двох дитячих характерів стає джерелом сюжетної напруги. Психологічні деталі дозволяють "побачити" героїв, створити повне уявлення не лише про зовнішність, а й про внутрішній світ дітей. В. Винниченко обирає екстремальну ситуацію, коли почуття персонажів особливо загострені – сцену на річці та вдома після "купання" у льодяній воді. Максималізм Федька (про якого кажуть,

що він: "брехати не любить" і "видавати товаришів теж не любить", що це – "сибіряка якийсь, камінь, а не дитина!") підкреслено психологічними деталями: "Федька поклали на стілець і били вже як слід" – він "навіть не скрикнув"; "тільки як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав додолу й не рухався"; "а в неприємності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі" [5:331]. Автор наголошує на незвичайній силі волі і гордості свого героя.

В оповіданні "Ой випила, вихилила" внутрішнє життя Ланки розкрито через зовнішній пластичний його вияв. Автор повторює деталі портретної характеристики, акцентуючи на виразі очей дівчинки. "Кругле личко грає ямками на щоках та підборідді, кирпатенький носик задикувато стирчить догори, очі прискають сміхом, як із двох сикавок." Коли Ланка починає грати в "пувички", "зараз же вся наїжується, як кішка за горобцями, губи стають тоненькі, очі вузьенькі та колочі".

Про душевний стан героїв новел В. Винниченка красномовно говорить їх міміка. "У Льоні (оповідання "Та немає гірш нікому") чудно струшується нижня губа. Він підбирає її, притискує до горішньої губи й трохи мовчить", – так передано драматичне напруження хлопчика, який боїться, що дядько його "розшматає".

Біль, образа, жаль огортають Льоною, коли він згадує, як дядько говорить про його "мужичку", маму. "Тут у Льоні губи раптом починають якось кумедно випинатись наперед, наче він свиснути хоче, і дрібно-дрібно труситься".

Роздратування, невдоволення автор знову-таки відтворює, підкреслюючи мімічні реакції героїв: "Спочатку він труситься мовчки, а далі починає робити ротом "ввв", неначе від нестерпного холоду. І коли робить "ввв", то зуби цокають і все тіло дужче труситься";

"А губи стали тоненькі, сірі очі гострими, сам увесь зробився червоний, як його волосся, і весь час сопів носом. Коли вже губи тоненькі стали й сопе носом, значить, справа погана" (оповідання "Бабусин подарунок").

Кожен персонаж по-своєму переживає і переляк, і відчай, і несподівану радість. Жест, рух є характерними для вияву почуттів. В. Винниченко навіть вдається до повторів у портретних деталях. "Гедзь прикушує нижню губу, а вона вся чогось труситься..., робить люте лице, рачки відповзає від куреня й мовчки стрімголов летить униз", – це про Семена Гедзя, пастушка, який не вгледів, як худоба забралася на баштан (оповідання "Гей, ти, бочечко").

А ось Гаврик і Михась з оповідання "За Сибіром сонце сходить". Зустрівши халамидників, хлопці злякалися: "Гаврик уже насупив брови й прикусив нижню губу, а як прикусив губу, то це вже знак, що готов битися".

Велику роль у створенні портрета відіграють контрастні зіставлення. За приклад можна взяти портрети Семена Комара та Семена Гедзя з оповідання "Гей, ти, бочечко". "Був тоненький, сіренький, білявий, ну чистий, справді комарик", – так характеризує автор Семена Комара, а ось портрет товариша Семена Гедзя, "дуже смуглявий, аж чорний, як перепечена перепічка, з сивими плямами по лиці й жовто-карими очима, – таки, дійсно, справжній гедзь".

Письменник стисло зображує зовнішність своїх героїв, акцентуючи увагу на окремих деталях, які відіграють певну роль у характеристиці внутрішнього світу героїв. Перед нами портрети Сашка та Льоні з оповідання "Та немає гірш нікому...": "Присадкуватий і широченький, він у своїй квартирці та з рудою голівкою подібний до пляшки шкалика. Пахне від нього шкурою й ваксою, а все лице замурзане від роботи"; "Льоня ж у майському парусиновому костюмчику, увесь біленький, чистенький та тоненький, як обчищена від кори лозинка. На лицьках та на висках видно зеленкуваті жилочки, а очі сині-сині. Тільки тепер вони чи злякані, чи розгублені".

Портрети своїх персонажів письменник малює надзвичайно стисло, іноді одним реченням, визначаючи характер персонажа, переходячи від зовнішньої характеристики до психологічної. Він відтворює діалектику душі своїх малих героїв, розкриваючи характери у процесі руху та змін – малий Зінь на початку твору "слухняний", "лагідний", "боязкий", бо боїться Корчуна, "страшного бога кари та заборони"; "Зінь сумирненько схиляє голову до плеча, так широко дивиться чорненькими хитрими оченятками, так ласкавенько посміхається...". В кінці оповідання, після смерті Корчуна, стає байдужим. "Зінь слухняно дається робити все, що хочуть, але йому не страшно від того, що посоромився, не соромно й не турботно" (оповідання "Гей, хто в лісі, обізвися...").

Хлопчика Гриня із заможної сім'ї, який є своєрідним домашнім "владикою", бо на всі його примхи зважають, усім його вчинкам потурають, автор характеризує стисло, лаконічно, розкриваючи характер у процесі зміни його поведінки. "Він владику, тихенько лежить і не сміє ворухнутись, де він цар і бог над речами, де слово й плач закон для мами, тата". Самотність Гриня гнітюча, безмежна: "Гринь скошує очі вниз на стіну, де висить одежа". Вираз очей виказує незадоволення Гриня: "Гринь, кругло витріщивши очі, обережно задом одсувається в глиб печі й сідає в самий куток"... Він по-своєму переживає переляк і несподівану радість. Кожний своєрідний жест є характерним для вияву почуттів Гриня, він уже не відчуває себе царем, йому страшно: "він такий тихесенький та ласкавий, а голосочок такий жалібненький, коли просить Саньку розповісти казку", "кладає голову на зігнутий удвоє рукав кожуха і приплющує очі".

Оповідуючи Гриню свою історію життя через казку, Санька викликає в маленького "владику" жалість до дівчинки-наймички. Розповідь надає психологічної глибини характеру Саньки. "Гринь чує, як в очах йому знову стає гаряче, гаряче і жалько". Повністю характер Гриня розкривається саме через ставлення до Саньки-наймички.

Зіставлення зовнішньої краси маленької героїні Любки зі світом природи автор передає в оповіданні "Гей, не спиться". Бурею покручене, покучерявлене золоте жито на голові. А під житом – дві великі-великі сині квітки очей. А коли очі заплющені, то на них лягають "два широкі серпанки – густі темні вії". Характеротворча деталь "очі – сині квітки", розкривають внутрішню красу героїні. Відчувається висока майстерність В. Винниченка в нюансуванні живописних портретів, вони водночас й абстрактні, і динамічні. Але домінуючу

роль у системі зображувальних засобів дитячих оповідань відіграє динамічний або просто психологічний портрет.

Психологічно насажені портрети В. Винниченка відзначаються своєю стислістю. Це не портретні характеристики типу І. Нечуя-Левицького, а швидше портретні деталі, виразні штрихи, що підкреслюють найтиповіші риси персонажа. Реалістичність оповіді, умотивованість конкретних деталей, ретельне дослідження особливостей внутрішнього життя героя – найсуттєвіші риси поетики письменника. Увага автора зосереджена на психології персонажів, значну роль відведено внутрішньому мовленню героїв.

Серед поетикальних рис вирізняється і своєрідний спосіб застосування тропів, для "характеристики й індивідуалізації персонажів, змалювання картин, визначення явищ, речей та інтер'єру" [4:8]. Оповідання Винниченка багаті на порівняння. Змінюючи якусь рису, письменник часто повторює порівняння в одному творі або переносить його до інших. Наприклад, "не голова, а наче плетений із темної лози кошик", "очі прискають сміхом, як із двох сикавок (Ланка "Ой випила, вихилила") "босі ноженята – неначе дві стеблинки квіток"; "личко, як підсмажена проскурка", "стирчало два вихорці, як два гребінці у півника" (Івашко "Гей, не спиться"... , з рудою голівкою подібний до пляшки шкалика" (Льоня "Та немає гірш нікому"), "весь голова його як стара цибулина", підборіддя довге-довге, як шийка в пляшки" (Гаврик і Михась "За Сибіром сонце сходить"), "очі сірі, а вся голова, неначе з червоного золота", "стиснув губи в ниточку" (Васько "Бабусин подарунок").

У оповіданнях В. Винниченка є мандрівні образи-фаворити, які дуже часто повторюються в тому самому творі у різних видозмінах або переходять і до інших творів: зуби – зубки часнику, голова – плетений кошик, очі – сикавки, губи – намисто, ноженята – стеблинки квіток, очі – квітки, вії – серпанки, личко – підсмажена проскурка, вихорці – хвостики півників, очі – цибулини, волосся – золота кучма, губи – ниточки, лице – сіре ластовиння, безконечні варіанти погляду очей, усмішки.

Аналізуючи дитячу прозу В. Винниченка, можна дійти таких висновків:

- концепція гуманізму з її виходом на концепцію дитини як особистості зумовила психологізм його творчості – психологізм як відображення психічних процесів, пов'язаних із станом персонажів – дітей, створення їхнього психологічного місткого портрета і як виявлення душі, духовної сутності автора-оповідача, його ставлення до зображуваного;
- Винниченко – новатор в українській літературі початку ХХ ст. Він показав життя дітей з усіма парадоксами, суспільними ударами, психологічними конфліктами. Глибина психологізму примушує дивитися на кожну дитину як на індивідуальність, спостерігати за її душевним життям та сприйняттям світу;
- оповідання Винниченка про дітей містять великий емоційний та естетичний заряд;
- характери героїв трактуються не як типові в типових умовах, а як неординарні, індивідуально-виняткові за самою своєю природою;
- портрет у Винниченка, безперечно, психологічний, передбачає не лише зовнішні дані, він фіксує психограму душ, є колом характерології, саме тому портрет динамічний з акцентуванням якихось характеристичних деталей;
- домінуючи у більшості дитячих оповідань Винниченка, традиційна оповідна манера визначає й особливості портретних деталей. Автор робить виразну художню деталь засобом психологізації портрета.

1. Мацевко Л. Засоби характеротворення в малій прозі В. Винниченка // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 11-17.
2. Юнг К. Психологія та поезія/ Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996.
3. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980.
4. Погорілий С. Деякі особливості поетики В. Винниченка // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 5-9.
5. Винниченко В. Намисто. – К., 1989.

Матеріал надійшов до редакції 20.02.2004 р.

Присяжнюк С.С. Особенности создания психологического портрета (на материале детских рассказов В. Винниченко).

В статье рассматриваются принципы и способы изображения характеров героев детских рассказов Владимира Винниченко, которые вошли в сборник "Намисто" (1924). Основное внимание уделяется раскрытию психологии героев путем создания портрета. Ключевые понятия: психологизм, портрет, художественная деталь.

Prysyazhnyuk S.S. The Peculiarities of the Creation of Psychological Portrayal. (Based on Stories for children by V. Vinnichenko).

The paper sets out the principles and ways of depicting features and qualities of characters in stories for children by Volodymyr Vinnichenko which made the "Necklace" collection of 1924. It makes a feature of the description of characters' psychology by means of portrayal. Key words: psychologism, portrait, artistic means.